

deja publicate de G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, I, 1956) și la monede (T. Gherasimov). Capitolul final, scris de I. Venedikov, încearcă o integrare a rezultatelor obținute în istoria politică și economică a Apolloniei între 450—150 î.e.n.

Petre Alexandrescu

PAUL JAL, *La guerre civile à Rome. Étude littéraire et morale* — Publications de la Faculté des Lettres et Sciences humaines de Paris, Série « Recherches », tome IV, Paris, Presses Universitaires de France, 1963, 540 p.

Volumul urmează după numeroase articole ale lui Paul Jal publicate în revistele de specialitate și care atestă preocupările mai vechi ale autorului pentru epoca războaielor civile¹.

În prefața volumului, Paul Jal enunță obiectul și limitele cercetărilor sale. Studiul se referă la consecințele literare și morale ale războaielor civile de la sfârșitul Republicii și începutul Imperiului, mai precis: la epoca cuprinsă între conflictul dintre Marius și Sulla și războiul civil din anul 69 al erei noastre. « De nature essentiellement historique, c'est surtout de l'histoire littéraire et morale que relève ce travail », scrie autorul în avertisment... « Nous avons donc cherché à découvrir dans les textes contemporains, non pas quels ont été effectivement les causes et le déroulement de ces luttes fratricides — c'est là l'office d'un « historien » — mais comment les Romains eux-mêmes les avaient jugées, quelles réactions sentimentales elles avaient déclenchées, à quelle exploitation littéraire et morale elles avaient donné lieu » — (Avertissement, p. 1).

În conformitate cu acest proiect, studiul urmărește două direcții fundamentale:

— constituirea « subiectului » războiului civil într-o temă literară, într-o tradiție esențială a literaturii latine din sec. I î.e.n. și sec. I e.n., temă pe care numeroși scriitori au abordat-o și au dezvoltat-o amplu;

— tulburările provocate de războiul civil în concepția morală și în psihologia epocii.

După considerente generale asupra noțiunii de « război civil », a diferitelor clasificări ale războaielor — așa cum apar ele la scriitorii antici — a opoziției « bellum civile — bellum externum », autorul încearcă să demonstreze — lucru esențial de altfel — unitatea istorică și literară a subiectului, pe care o explică prin continuitatea în timp și înlănțuirea cauzală a războaielor, pe de o parte, prin ansamblul de expresii consacrate și formule stereotipe, pe de altă parte.

O oarecare disproporție în ansamblul volumului se datorește unei analize prea amănunțite a rolului și importanței specifice pe care o capătă propaganda politică în timpul războaielor civile. Problema nu e cu totul străină subiectului, în măsura în care propaganda se realizează prin opere istorice, pamflete și satire, broșuri, scrisori, discursuri. Ea ne permite să constatăm un aspect caracteristic literaturii din această perioadă și anume: numeroase scrieri care în

¹ *La propag. religieuse à Rome au cours des guerres civiles de la fin de la République*, L'Antiquité classique, XXX, 1961, 2; *Les dieux et les guerres civiles de Rome, de Sulla à Vespasien*, REL, 1962; *Remarques sur la cruauté à Rome pendant les guerres civiles (de Sulla à Vesp.)*, Bull. de l'Assoc. Guill. Budé, Lettres d'Humanité, XX, 1961, 4; « *Pax civilis* » — « *Concordia* », REL, 1961; *Le rôle des Barbares dans les guerres civ. de Rome, de Sulla à Vesp.*, Latomus, XXI, 1962; *Le soldat des guerres civ. à Rome de Sulla à Vespasien*, Pallas, XI, 1962; « *Bellum civile* » — « *Bellum externum* », Les Études classiques, juillet—octobre 1962; *Hostis (publicus) dans la litt. lat. de la fin de la Républ.*, REA, 1962, 2; *Cicéron et la gloire au temps des guerres civ.*, Mnemosyne, 1963.

timp normal ar fi fost lipsite de orice tendință politică, avînd o valoare pur documentară, obiectivă, devin acum puternic militante, autorii încercînd să satisfacă gustul tot mai pronunțat al publicului pentru parțialitate, subiectivism, pasiune. Ca urmare, o bună parte a literaturii de la sfîrșitul Republicii și începutul Imperiului e suspectă din punct de vedere istoric. Dar cele cîteva informații prețioase pe care ni le oferă capitolul nu justifică pe deplin întinderea pe care i-o dă autorul în cadrul volumului. O restrîngere a materialului, îndeosebi a celui referitor la propaganda « oficială » (efectuată prin monumente, statui, monezi etc.) putea face loc unor probleme mai strîns legate de definiția dată de autor cercetării sale.

Ultima parte a volumului — de altfel cea mai consistentă — tratează războiul civil și reperкусиunile sale din punct de vedere literar și moral, adică ansamblul de fapte și interpretări cel mai strîns legat de delimitarea pe care autorul a vrut s-o dea subiectului. Față de această ultimă parte, primele două apar mai mult ca un extins preambul.

Expresie a unui fenomen atît de complex, subiectul războiului civil s-a putut adapta celor mai diferite genuri literare. Apare astfel justificat ca subiect epic prin caracterul său național și grandios, ca subiect dramatic prin pasiunile beligeranților și sentimentele puternice stîrnite în rîndurile populației.

E un subiect îndeosebi propice elocinței, de la discursurile și polemica angajată chiar în timpul luptelor pînă la acele tirade debitate cu emfază, pline de maxime frumoase și sentințe strălucitoare, de locuri comune morale și patriotice, de formule simetrice și antitetice pe care scriitorii și le transmit unii altora.

În concluzie, e urmărită evoluția subiectului care își accentuează din ce în ce mai mult caracterul literar în detrimentul celui istoric, de la istoriile politice la povestirile eroice și, mai departe, la poveștile de aventuri — speculații ale curiozității publicului pentru caracterul românesc și pitoresc al situațiilor specifice unui război civil: amestecul cu barbarii care, pentru prima oară, își pierd caracterul de « auxiliarii » și « socii » pentru a deveni egalii romanilor, raporturile originale și neobișnuite dintre adversari, consecință a asemănării de costume, armament și limbă — dezertări spectaculoase, contactul permanent dintre cele două tabere, fraternizările și ezităările înaintea sau în timpul bătăliei — precum și schimbările neașteptate în soarta unor personaje importante.

E urmărită constituirea « literaturii războaielor civile » ca un ansamblu eterogen de istorii, memorii, poeme, declamații, etc. Autorul se ocupă de soarta « subiectului » și în afara literaturii scris: faptele crude ale războiului intră tot mai mult în domeniul « legendei », amintirea lor fiind întreținută la generațiile ulterioare de o puternică tradiție orală care se formează alături de operele literare și în care superstițiile, semnele divine și prevestirile au un rol însemnat. În parte, P. Jal justifică această denaturare a faptelor prin incapacitatea romanilor înșiși de a-și explica originea războiului civil, atribuind responsabilitatea lui mai degrabă pasiunilor individuale decît caracterului inadecvat al instituțiilor romane. Dacă Lucan și Petronius încearcă o oarecare explicare științifică, iar Tacit își anunță intenția de a ne aduce la cunoștiință « casus euentusque rerum », « ratio et causae » (*Hist.*, I, 41), cauzele profunde nu sînt, totuși, de loc explicate sau apar ca simple mențiuni sporadice. În fapt, cea mai mare parte din indicațiile pe care ni le furnizează scriitorii antici asupra cauzelor politice, sociale sau economice ale luptelor între romani se reduce sau se confundă aproape întotdeauna — într-un punct sau altul — cu judecăți de ordin moral. La baza războiului civil ei pun « ambitio », « cupido potentiae » și « luxuria ».

Totți scriitorii sînt, însă, de acord în a prezenta războiul civil (pe care-l numesc « bellum plus quam civile », « calamitas », « bella impia », « plus quam bellum ») ca un fapt condamnabil și totuși inevitabil în istoria Romei. El a dus la degradarea și chiar la distrugerea conceptului de « clementia », « iustitia », « pietas », noțiuni pe care e fundată toată etica societății romane.

În analiza corupției morale cauzate de războiul civil, așa cum apare ea la scriitorii antici, P. Jal urmărește două aspecte: influența nefastă asupra vieții publice și a societății romane pe de o parte, consecințele pentru participanții la luptă pe de altă parte.

Războiul civil distruge familia romană, rupînd unitatea și afecțiunea firească dintre rude. Membrii aceleiași familii sînt puși în situația de a fi opuși unul altuia, fie că se găsesc întimplător, fie voit în tabere adverse. Soldatul războaielor civile e numit adesea în operele istorice și literare « miles impius », calificativul « impius » provenind, de cele mai multe ori, din simpla participare la o acțiune sosită rușinoasă și vinovată. Aceleași consecințe nefaste și pentru învingători: victoria lor e lipsită de onorurile tradiționale; oricît de strălucite și avantajoase pentru republică ar fi fost succesele unui general într-un război civil, ele nu i-au adus lui nici titlul de « imperator », nici « votul suplicațiilor », nici « ovațiile », nici « carul triumfal ». S-ar părea deci că participarea la o luptă fratricidă considerată de ansamblul opiniei publice de la Roma ca o acțiune cu totul condamnabilă și dezonorantă ar putea fi evitată. P. Jal subliniază însă paradoxul situației, referindu-se la un pasaj concludent din Cicero: « A rămîne cineva neutru înseamnă a se expune acuzației de lașitate și indiferență. A intra în luptă înseamnă a risca să-și vadă blestemată purtarea și memoria veștejită pentru totdeauna, pentru că s-ar fi amestecat într-un conflict rușinos și lipsit de glorie... » (p. 433).

Volumul se încheie cu observații asupra caracterului nou pe care-l ia războiul civil în timpul Imperiului față de războaiele republicane, autorul stabilind principalele deosebiri între cele două epoci: « De lutte idéologique entre « citoyens armés » qu'elle était à l'origine — citoyens combattant pour le maintien ou la transformation du régime politique de leurs pays, d'une façon qui rappelle les guerres civiles de Grèce du V-e et du IV-e siècle — elle devient, à partir de l'Empire, un conflit entre soldats de métier, jaloux et rivaux les uns des autres » scrie autorul la p. 489.

Această observație este, însă, infirmată în partea I, D, unde toate exemplificările tind să înfățișeze războiul civil din epoca republicană ca un conflict între « inimi » declanșat de ambiția a două personalități de prim rang, fiecare stringînd în jurul său « des partisans liés à lui par un serment individuel et recrutés parmi ses clients ou ses vétérans ». P. Jal, prin însăși natura cercetării sale, este tentat să exagereze diferența dintre justificare și pretext ideologic. Războaiele civile din epoca republicană aveau mai multă nevoie de propagandă ideologică, dată fiind natura categoriilor de persoane angajate în luptă. În perioada imperială, cîștigarea soldaților pentru un « imperator » sau altul se putea dispensa de apelul la principii. În realitate, fondul competiției pentru putere diferă mult mai puțin între Sulla și Vespasian decît lasă să se înțeleagă autorul în fragmentul citat.

Organizarea materialului comportă, de asemenea, cîteva observații. Capitolele — luate în parte — constituie contribuții excelente la studierea — sub raportul respectiv (literar și moral) a faptelor invocate. Nu putem vorbi însă de o unitate absolută a studiului luat în ansamblul său, care este — vădit — o culegere de articole a căror sinteză nu este întotdeauna suficient de încheată. În sprijinul acestei afirmații stau atît observații de ordin formal — repetarea unor fraze aproape identice formulate —, cît și de conținut. Era firesc ca aspectul literar al problemei să fie tratat în întregime într-un singur loc. În fapt, o parte a materialului și anume valoarea operelor literare ca mijloc de propagandă politică este tratată în partea a II-a a volumului pentru ca, în partea a III-a să revină și, alături de influența morală și psihologică a războiului civil, să analizeze în mod teoretic și practic evoluția « temei » în literatura latină. O explicație posibilă ne oferă autorul însuși care ne informează în avertisment că a înlăturat în ultimul moment unele capitole din volum. De bună seamă, acest lucru a dăunat concepției de ansamblu a studiului și închegării lui ca un tot organic.

Aceste observații nu infirmă, însă, meritul unei lucrări unice în felul ei și care oferă un tablou cuprinzător și judicios întocmit asupra unor aspecte — nu cele mai puțin importante dar, în orice caz, cele mai puțin studiate — ale epocii războaielor civile, epocă atât de însemnată pentru istoria Romei și pentru cei care o studiază. Mărturiile autorului și cercetarea bibliografiei concordă în a desemna lucrarea lui P. Jal drept primul studiu modern cu caracter general asupra noțiunii de « război civil » și a consecințelor lui asupra locuitorilor Romei antice.

Nimeni nu poate contesta nici noutatea, nici interesul lucrării și nici solida ei întemeiere pe fapte. Orice cercetător al problemei sub acest raport va trebui să se refere de aici înainte la studiul lui P. Jal, studiu pe care autorul făgăduiește să-l continue sub formă de articole consacrate unor aspecte care n-au intrat în volumul de sinteză. Rezervele care se pot face se raportează, așa cum s-a arătat deja, mai ales la delimitarea și organizarea materialului.

Există, pe de o parte, în studiul lui Jal considerații și uneori secțiuni întregi care își găsesc mai puțin justificarea în cadrul definit de titlu și de declarațiile preliminare ale autorului (vezi cap. privind propaganda, menționat mai sus).

Pe de altă parte, după cum am amintit, P. Jal a fost nevoit, din motive care țin de dimensiunile materiale ale volumului, să renunțe la prezentarea unor aspecte ale problemei care, după cît pare, fac parte integrantă din ea. Astfel, « Religia romană », « Stimularea și aprofundarea în unele cazuri, a vieții morale » și « Soldatul războaielor civile », ar fi adus o contribuție necesară la aprofundarea consecințelor războiului pe plan moral și psihologic. Nu se poate evita impresia că un efort în plus de selecție, de sinteză și de concizie ar fi permis epuizarea subiectului în cadrul material existent.

În ce privește organizarea materialului, trebuie adăugată la constatările de pînă acum și această considerație esențială (și care explică, măcar în parte, caracterul prolix al prezentării) că P. Jal pare să nu păstreze tot timpul fermă distincția între fapte și ecoul lor literar sau moral, între sensul foarte larg al termenului « literatură » și accepția beletristică mai restrînsă.

Trebuie admis, de altfel, că distincția nu era întotdeauna ușor de păstrat. Că era, însă, posibilă, o dovedesc în primul rînd părțile cele mai clare și mai valoroase ale cărții. De altfel, așa cum este, lucrarea are marele merit de a fi deschis un cîmp de cercetare și de a-l fi lăsat bogat în sugestii și fertil.

Anca Calangiu

M. E. SERGHEENKO, Жизнь древнего Рима, Очерки быта. Академия наук СССР. Институт истории. Ленинградское отделение, Москва—Leningrad, 1964, 335 p.

Cartea cuprinde o serie de lecții ținute în fața studenților în filologie clasică de la Universitatea din Leningrad între anii 1958—1961. Autoarea se limitează la secolul I e.n. și înfățișează următoarele aspecte: orașul, casa, mobilierul, îmbrăcămintea, hrana, ocupațiile zilei, băile, copiii, femeile, obiceiurile la înmormîntare, gladiatorii, circul, clienții, sclavii și libertii. Partea arheologică și descrierea monumentelor sînt reduse la minimum, în schimb sînt folosite din plin izvoarele literare, cu tendința vădită de a obține o expunere vie și atrăgătoare, însă bine documentată. La sfîrșit e anexat un plan al orașului Roma, după dicționarul topografic Th. Platner-Ashby din 1936, dar numele priceputului arheolog italian G. Lugli nu apare în bibliografie și nici în notele din subsol. Ca modele au slujit în special lucrările mai vechi ale lui J. Carcopino, L. Friedländer și J. Marquardt, iar pentru partea arheologică în primul rînd contribuțiile cercetătorului suedez A. Boëthius. Ilustrațiile, în genere bine alese,